

MURODXO'JA MUXTOROV,

O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi mustaqil tadqiqotchisi

“XAZOYIN-UL-MAONIY” G‘AZALLARIDAGI MUSIQAGA OID SO‘Z VA ISTILOHLAR LUG‘ATI

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin-ul-maoniy” devonlarida musiqaga oid so‘z va birikmalar tadqiq etilgan. Ularning ma‘nosi, kelish o‘rni va aynan qaysi janrlarda kelishi ko‘rsatilgan. Atamalar baytlardagi misollar orqali dalillangan. Buning natijasida Navoiyning musiqa ilmidan ham yetuk xabardorligi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: musiqa ilmi, “ilmi-ta’lif”, “ilmi-i’qo”, ud, nay, tanbur, chang, chog‘ona, rud, naqqora, mutrib.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются слова и словосочетания, связанные с музыкой в диванах Алишера Навои “Хазайн ул-маани”. Указывается их значение, место возникновения и в каких жанрах они встречаются. Термины доказываются примерами в строфах. В результате были показаны передовые знания Навои в области музыки.

Ключевые слова: музыкальная наука, “илми-таалиф”, “илми-и’ко”, уд, флейта, танбур, чанг, чогана, руд, наккара, мутриб.

ABSTRACT

In the article, words and phrases related to music in Alisher Navoi’s “Khazayin ul-maani” divans are researched. Their meaning, place of occurrence and in which genres they occur are indicated. Terms are proved by examples in stanzas. As a result, Navoi’s advanced knowledge of music was shown.

Key words: music science, “ilmi-ta’alif”, “ilmi-i’qo”, oud, flute, tanbur, chang, choghana, rud, naqqara, mutrib.

Alisher Navoiy Abu Nasr Farobiy (870-950) va Abu Ali ibn Sino (980-1037) ilmiy musiqiy qarashlarini rivojlantirib, musiqa ilmini o‘rganishni asosan ikki qismga bo‘ladi: “ilmi-ta’lif” (musiqiy tovushlar – nag‘malarni o‘rganuvchi fan), hamda “ilmi-i’qo” (ya’ni musiqiy ritm, shartli ravishda musiqiy vaznlarni o‘rganuvchi fan deyish mumkin). Navoiy Ilmi musiqiydagi bilim darajasini “Sabb’ai sayyor” dostonida xorazmlik musofir tilidan shunday bayon etadi:

*San’atim anda soz chalmoq ishi,
Bilmayin men kibi ishimni kishi*

*Ilmi advoru fanni musiqiy,
Mendin ul ilm ahli tahqiqi
Elga ta'lim etmoq virdim,
Kimki ustodi qavm shogirdim.*¹

Ma'lumki, Navoiy juda ko'p iste'dod sohiblariga rahnamolik qilganlar. U zotning himmati va hamiyati soyasida, ta'bir joiz bo'lsa, "iste'dod akademiyasi" da voyaga yetganlar. Yuqorida keltirilgan she'riy misoldan bilsak bo'ladiki, "ilmi advoru fanni musiqiy" – musiqashunoslik ilmini haqiqatini izlovchi ilm ahllari mening shogirdlarimdur, deydi va yurt-u elga, halqiga ta'lim-tarbiya berishni muqaddas burch, ulkan vazifa deb bilganlar, bu ulug' ustoz.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy ijodini o'rganuvchilarning ko'pchiligi bu ulug' zotni she'riyatdan keyin musiqa va ilmiy musiqiyda tengsiz bir siymo bo'lgan deb ta'kidlaydilar. Zaynullobiddin Husayniy (XV) ishora bilan, Z.X.Karimova to'g'ridan-to'g'ri bu ulug' zotning taxalluslari Navoiy bo'lishiga ham musiqaga yaqinliklaridan deb yozadilar. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) "Boburnoma"da "yana musiqiyda yaxshi nimalar bog'labdur, yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordir" deydi.² Ya'ni Navoiyni ham musiqa nazariyotchisi, ham bastakor sifatida tanitadi. Abdurauf Fitrat "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" asarida "Navoiyning o'zi ham musiqada bir risola yozgan, deb so'ylanmakdur"³ deydi.

Lekin Navoiy hazratlari musiqa ilmi haqida maxsus asar bitmaganlar, biroq devonlarida, dostonlarida "Mahbub ul-qulub", "Majolis un-nafois", "Mezon ul-avzon" kabi asarlarida musiqa ilmi, musiqashunoslar, mutriblar, juda ko'p soz nomlari, ularning tuzilishi va ulardan hosil bo'ladigan tovushlarga oid qimmatli ma'lumotlar ko'p uchraydi. Ud, nay, tanbur, chang, chog'ona, rud, naqqora singari musiqa asboblari, ularning sadolari haqida so'z yuritiladi.

Alisher Navoiy o'z ijodiy faoliyati davomida, jami badiiy va ilmiy asarlarida musiqa san'ati bilan bog'liq so'z va istilohlarni shuncha ko'p va xo'p ishlatganki, natijada, musiqiy istilohlarning ulkan galereyasi paydo bo'lgan.

Navoiy lirikasida kelgan musiqaga oid so'z va istilohlarni ushbu bayt misolida ko'rib chiqaylik:

*Hush ulki bazmda oylar teparda arg'ushtak,
Shah anda tanbura cholib, Navoiy desa qo'shuq
B. V. 318*

1. Bazm – shohlar saroyidagi tantana: o'yin-kulgili, she'rxonlik, qo'shiq, raqslar bilan o'tadigan musiqiy kecha, bazm.

2. Oylar – go'zallar, raqqosa qizlar.

3. Arg'ushtak – qadimgi Arg'u qabilasini raqs usuli, deysinib o'ynamoq.

4. Tanbura – kichik tanbur, musiqa cholg'usi.

5. Cholib – chalmoq, soz chalmoq.

6. Qo'shuq – qo'shiq, ashula.

7. desa qo'shuq – qo'shiq aytsa, kuylasa. Shu birgina baytning o'zida, jami 7 ta musiqaga dahldor so'z va atamalar haqida ma'lumot berilmoqda. Shu bilan birga, Navoiy o'zi yashagan davr, shohlar saroyidagi bazm, u yerdagi hush kayfiyat (hush ulki) va jo'rnavozlikda qo'shiq kuylanayotganligi haqida ajoyib manzarani tasavvurimizda jonlantirmoqda.

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 10-jild. "Saba'i sayyor". 1963.

² Bobur Z. M. (1483-1530) "Boburnoma". – Toshkent. Yulduzcha, 1989.

³ Fitrat A. "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi"

Alisher Navoiy she'riyatida kelgan mumtoz musiqiy so'z va istilohlarni tasniflab (klassifikatsiyalab, guruhlarga ajratib) va ularni shoir lirikasi badiyatida tutgan o'rni haqida keyingi mavzularimizda bayon etamiz.

Quyida, Hazrat Navoiyning "Xazoyin-ul-maoniy"dagi g'azallar tarkibida kelgan musiqiy so'z va istilohlar lug'atini taqdim etamiz.

Avtor (a) – Cholg'u torlari:

*Chang uni birla may ich, ko'rguzdi chun qavsi quzah,
Davri ila andomi changu lavn aro avtori chang.*

B.V.335⁴

Advor (a) – musiqa ilmining bir sohasi; musiqa nazariyasi, Sharq musiqasining eski nota usuli:

*Muncha xorij nag'makim davri muxolif ko'rgizur,
Ey Navoiy, topmadim birin boqib advorg'a.*

N.Sh. 536

Ayolg'u – 1. Musiqa asboblaridan biri:

*Sovururda do'st javrin zaxm ichra darj etib,
Do'stlar bedodu zulmin ham, ayolg'u keltirung.*

F.K. 337

2. O'lan, yalla, kuy, ohang, ta'sirli qo'shiq:

*Holing'a hajr bazmi aro tortsam surud,
Bor navha maddi telba ko'nglimning ayolg'usi*

G'.S.579

Ajam (a) – maqom yo'llaridan biri:

*Ko'p hijoz ohangi tuzma yor ila bo'l barcha vaqt,
Ey Navoiy, gar Ajam bo'lsin maqoming, gar Iroq.*

G'.S.317

Alhon, ilhon – a. Yoqimli ovozlar, ashulalar, xonishlar, sayrashlar:

*Itasang, ey gul, Navoiydek hush alhon bulbule,
G'unchadek ko'nglun malomat xoridin qon aylama.*

N.Sh.530

Alhon namoy – a.f. Sayrovchi, ashulachi

Alhansaro – sayroqi, sayrovchi, ashulachi.

Amal – a. Kuy, ashula, ohang: Amal ahli – kuy bog'lovchilar, Amalu qavl – kuy, ohang:

*Arg'anun savtiyu noqus uni birla har yon,
Yuz mug'ona amalu qavl ila g'avg'o erdi.*

F.K.

Amri badi' – go'zal va yangi ijodiy ish:

Andalib – a. Bulbul, kuylovchi, honishchi, sayroqi-kuychi:

*Ey Navoiy, gar sening nolanga yig'lar andalib,
Bir kun ul gul ko'ngliga ham kor qilg'ay nolishim.*

G'.S. 417

Anini savt – nolali ohang, dardli qo'shiq:

Ankar al-asvot – eng yoqimsiz ovoz:

⁴ Badoye' ul-vasat, 335-g'azal. Keyingi o'rinlarda Navoiy devonlarining bosh harfi va she'r raqami keltiriladi.

...Eshak savti kalomulloda keldi ankar ul-asvot,
Aning savtig'a taqribu tahoshi istamak bo'lmas...
Qit'a, 494-b.

Arg'anun-yu. Bir turli cholg'u asbobi (organ):
Mayi mug'ona agar bizda tutsa mug'bachalar,
Gar arg'anun uni yo'q ersa, bas durur noqus.
F.K. 230

Arg'ushtak – musiqiy bir usul, o'yin:
Hush ulki bazmda oylar teparda arg'ushtak,
Shah anda tanbura cholib, Navoiy desa qo'shuq.
B.V. 318

Afg'on – fig'on, nola, dardli ohang, g'amgin kuy:
Ul Masix anfosqa yoqmas Navoiy, ne osig',
Nag'mai Dovud agar zohir qilur afg'onida.
N.Sh. 560

Ahli navo – navo qiluvchi, xonanda, xonish qiluvchi:
Agar ahli navodur vale ul oy boqmas,
Navoiy, necha bulbul kibi navo qilsang.
V.B. 357

Ahli tarab – bazm ahli, hushchaqchaq kishilar:
Baski, Navoiy ayladi dard surudida navo,
Ahli tarabni yig'latur majlisining taronasi.
G'.S. 626

Ahli g'ino – 1) sozandalar, ashulachilar;
Badi' – 1. Yangi ijod; 2. Go'zal, nodir, ajoyib.
Badovoz – ovozi xunuk, tovush yoqimsiz.
Badovoz muqri unidakim, jamoatqa parishonlig'dur.
N.Sh.

Badoyi' – badialar, ajoyib go'zalliklar.
Navoiy agar yor erur bazlago'y,
Badi' eldin ermas badoyi' badi'.
N.Sh. 292

Bayot – musiqa maqomlaridan biri:
Navoiy aytsa abyot ul oy mehrinda,
Kerakki, nag'masi bo'lsa, bayoti-yu mohir.
F.K. 140

Bazm-f. O'yin kulguli suhbat. Xursandchilik majlisi.
Soqiy, qadahe tutqilu, ey turfa mug'anniy,
Bazm ahlini qil bir necha mizrob ila multaz.
N.Sh. 130

Bazmafro'z – bazmni qizituvchi.
Bazmgah – bazm joyi (hozirgi sahna)
Bazmaro – bazmga jon kiituvchi
Bazmaroliq – bazmni jonlantirish, bazmda ishtirok etish, aysh-ishrat:

*Ey Navoiy, qoriding, go'sha tut, toat qil,
Bo'lmayin xor desang, aylama bazmaroliq.*

N.Sh. 130

Bazlago'y – yoqimli so'z, she'r yoki g'azalni ma'lum kuy, ohang bilan badiiy ijro etuvchi, so'z ustasi:

*Navoiy agar bor erur bazlago'y,
Badi'eldin ermas badoyi'badi'.*

N.Sh. 292

Bam – a. Musiqada to'liq sado; bas (zerning zidi):

*Mug'anniy, kel-u tuzgil xaroshliq unuma,
Hazin taronaki, rudung bamidadur ko'nglum.*

G'.S. 414

Barbat – f.a. o'rdak shaklida yasalgan qadimgi cholg'u.

Barbatzan – "Barbat" sozini choluvchi.

Barbatnavoz – "Barbat" sozida kuylovchi.

Bastfizoy – a.f. shodlikni, xursandlikni orttiruvchi:

*Basiti olam aro gar sen o'lmasang bosit,
Ko'ngulga qayda bo'lur Zuhra lahni bastfizoy.*

N.Sh. 575

Berud – f. Musiqasiz, sozsiz;

Berudi may – musiqa va maysiz.

Bozgo'y – bir hil ohang, kuyning takrorlanishi; ashulada bir so'zni takror aytish, naqorat.

Bozgo'yi – maqom kuylaridan biri.

Borbad – f. Xisrav Parvizning mashhur musiqachisi.

Bo'di-bo'day – eski o'zbek qo'shiqlaridan biri.

Bulbul – yoqimli sayroqi qush; honish qiluvchi, kuychi:

*Istama bog'da bulbul unidin ishq asari,
Ey Navoiy, kim erur bu sifat afg'onima xos.*

F.S. 275

Vajd – a. Hayajon, zavqu-shavq, kayfiyat (kuy, musiqani eshitgandan keyingi ba'zi holat):

*Simo' vajd ila gar bo'lmasa muassir emas,
Ki, kulgu boshidur qilsa fil o'zin raqqos.*

N.Sh. 271

Valvala (chekti) – nog'onaning shovqini:

*To subh xuruj uyg'onib urdi nafas,
Xuffosh qanot ochquga may qilma havas,
Chun valvala chekti kuy aro tabli asas,
May ich tegrukim, yetar savti jaras.*

G'.S. Rub. 54

Gulbong – f. Baland, yoqimli ovoz; bulbul ovozi.

*Bulbul ar gulbong urargul suvratidin men homush
Kim, takallum taxtiga kirmas adoyi ma'naviy.*

Demangiz bulbul Navoiyni, samandardekki, bor

Nazmi ichra shu'layi Jamiyu so'zi Xusraviy.

G'.S. 650

*Gul chog'i gulbong ishdur chekmak, ey bulbul, sanga
Oyu yil faryod qilmog'ni manga o'tkanmagil.*

N.Sh. 372

Gulhocha – f. Gulhocha gul. Naqorat;
Qo'shiqning band-bandida takrorlanadigan satr.

Go'shatob – f. Cholg'u qulog'i:
*Chu majnun qilding emdi, ey mug'anniy, go'shatobingni,
Ko'ngil savdosi taskini uchun bo'ynumg'a tumor et.*

G'.S. 78

Daf. dafak – f. Childirma, doira:
*Bazm aro gar yo'q nay ila daf,
Ham yomon ermas un bila kaf.*

G'.S. 308

Dilkash – f. Dilni o'ziga tortadigan, yoqimli. Dilkash tarannum – yoqimli kuy:
*Yor bazmig'a chu yo'l topmas Navoiy ne osig',
Dilxarosh avg'onu gar dilkash tarannum aylagay.*

N.Sh. 634

Dilxarash – f. 1. Ko'ngilni tirnovchi, qayg'uga soluvchi;
2. Cholg'uda bir kuy:
*Yor bazmig'a chu yo'l topmas Navoiy ne osig',
Dilxarosh avg'onu gar dilkash tarannum aylagay.*

N.Sh. 634

Dovudiy – a. 1. Musiqada bir kuy nomi;
2. Dovud (a.s) ovozidek hushovoz:
*Nenchakim nag'ma chekib Dovudday,
Bo'lmadi davrada paydo mutrib.*

F.K. 63

Dostonsaro – To aning birla bulgay, Navoiy sening
Na'tu xamding bayoniga dostonsaro

B.V. 7.

Yog'di g'izol – Musiqada asosiy kuylar biri.

Yo – undov so'z: E, Ey, Navoiyo – Ey Navoiy. Mug'anniyo – Ey mug'anniy:
*Mug'anniyo, necha ohangki hajr, vah, bir ham,
Visol torini berkit, firoq rishtasini uz.*

N.Sh. 205

Yo rod – bir turli cholg'u asbobi.

Yotug'on – bir turli cholg'u asbobi:
*Ey yirov, sen ham ishingni ko'rgiz,
Yotug'on birla ulug'yirni tuz.*

Yotug'onchi – “Yotug'on” sozini chaluvchi, sozanda:
*Yotug'onchiyu yirov, tuzgach un,
Sen qadah olu to'quz qatla yukun.*

F.K. “Soqiynoma” 18

Jalojil – qo'ng'iroqcha, zang:

*E mutribi zuhrajabin, bu nag'makim, chekting hazin,
Kimdir jalojil gar hujum o'lsa, senga xurshid-daf'.*

B.V. 307

Jaras – f. qo'ng'iroqcha, karvon tuyasidagi qo'ng'iroq:
*Ul mahi mahmilnishin havdajda, ko'nglum tashqari
Ne ajab gar tinmay avg'on cheksa andoqkim jaras.*

N.Sh. 224

Jashi – f. O'yin-kulgu majlisi, bazm:
*Kim chu shah bayram nishoti qilg'ali tuzganda nashn,
Har o'yunchi zohir etgan chog'da la'bu san'atin.*

B.V. "Qasida" 479-b

Zamzama – f. Mayin tovush bilan aytilgan ashula, honish:
*O'zdin borib fig'onim emas tongki dayr aro,
Harsori boqsa zamzamai buhudonadur.*

N.Sh. 186

Zamzamapardoz – f. Mayin kuylovchi.

Zan – f. So'z birikmasida uruvchi, chaluvchi ma'nosida keladi:

Changzan – chang chaluvchi, changchi; ko'kzan-nog'orachi

Zang – f. Qo'ng'iroq.

Zaxma – f. 1. Zarb, chertish; 2. Cholg'uni chertiladigan asbob (noxun);
3. Cholg'u kuyi.

*Zor jismimg'a hadanging zahmadin ortar navo,
Sozdekkim, teshsalar ani fuzun aylar sado.*

G'.S. 37

Zaxmapardozliq – f. Kuylovchi, cholg'uvchilik:

Kaklik hurushi savtig'a Hudhudning zaxmapardozlig'i.

(L.T)

Zef – f. Musiqada eng ingichka ovoz, nozik tovush (ziddi bam).

Zeru bam – ingichka va yo'g'on tovush:

Motami hijronda sozdur Navoiy jismikim,

Nolasidin zerini topmish, o'kirmakdin bamim.

G'.S. 451

Zuxra – f. Cho'lpon yulduzi – Venera; mumtoz adabiyotda shoirlar osmon cholg'uvchisi,
sozandasi deb ta'riflab, tasvirlaydilar:

Zuxra to nag'masarodur andoq,

Bo'lmadi davrada paydo mutrib.

F.K. 63

Bazmi aro Zuhra nag'mapardoz kelib,

Anjomi zamon davrig'a og'oz kelib.

G'.S. "Debocha"

Igri (egri) – Cholg'u asbobi:

Navo agar tilasang, tut qiroqki, igri bami,

Ne ko'p taponcha yeru ne biyik chekar ovoz.

G'.S. 199

*Qildi Navoiy uning egri kebi tori hajr,
Aylagali noladin changdek a'zoni ko'sh.*

N.Sh. 222

Iroq – f. Maqom nomi:

Ey mug'anniy, tut "Iroq" ohangiyu, ko'rguz "Hijoz"

B.V. 364

Iste'dod – a. Qobiliyat, talant.

Yir – ashula, qo'shiq, jir:

Navoiyg'a hajringda motam surudi,

Bo'lubtur najot ahli bazmida yirdek.

N.Sh. 338

Yirlovchi – jirlovchi, ashula qiluvchi.

Yirov – jirov, baxshi, ashulachi.

Ey yirov, sen ham ishingni ko'rguz,

Yotug'on birla ulug'yirni tuz.

B.V. "Soqiynoma" 18

Karranoy – f. Karnay (cholg'u):

Yana karranoyu qovurg'o uni,

Qilib oshkoro qiyomat kuni.

(S.I.)

Kaf (kafak) – chapak, qarsak:

Bazm aro gar yo'q may bila daf,

Ham yomon ermas un bila kaf.

G'.S. 308

Qovurg'o – katta nog'ora:

Yana karranoyu qovurg'o uni,

Qilib oshkoro qiyomat kuni.

(S.I.)

Ko'ki – 1. Tovushlar mosligi, soz, sozlash; 2. Ohang, kuy:

Dedim taronayi jonbaxsh mutribo, sen xud,

Firoq sozi tuzub o'ltirur ko'ki cholding.

G'.S. 360

Ko'raga – surnay.

Ko's – f. Katta nog'ora, shohlar saroyida chalinadigan nog'ora:

Ko's uni tutti Navoiy nazmidek ofoqni,

Go'iyokim sayr etarg'a chektilar sultong'a ot.

N.Sh. 83

Ko'si rahil (rihlat) cholmoq- jo'nash nog'orasini chalmoq:

Soqiyo, may tut, mug'anniy navha ohangini chol,

Kim, sipohi umrum o'lmish ko'si rihlat cholg'udek.

G'.S. 334

Ko'szan - f. Nog'ora chaluvchi.

Lahn – a. (ko‘pl.Alxon). ovoz, kuy, ashula, sayrash:

*Zihe har lahni bulbul savtining zoting ‘a isbote,
Jahon bog ‘ida hargul yafrog ‘i xusnungg ‘a mir ‘ote.*

G‘.S. 575

Lahnuohang - sayrash, kuylash:

Lahni dilnavoz chekmak: - soz chalmoq, kuylamoq:

Lahni Dovudiy – Dovudga o‘xshash hushovozlik:

*Senga kavsar suyiyo lahni Dovudiyki, dayr ichra,
Mug ‘anniy nag ‘masi birla manga jomi mug ‘ona bas.*

G‘.S. 225

Lahni bastfizoy – Shodlikni oshiruvchi kuy, ohang:

*Basiti olamaro gar sen o ‘lmasang bosit,
Ko ‘ngulga qaydin bo ‘lur Zuhra lahni bastfizoy.*

N.Sh. 575

Lahni tarab – Ashula, hushchaqchaqlik:

*Hajr aro xasta Navoiy fig ‘on,
Ey visol ahli, siz lahni tarab.*

G‘.M. 50

Lahni mug ‘ona – mayhonalarda mastonalarcha xonish:

*Mug ‘dayrida dast bersa bir lahza farog ‘,
Kim, mug ‘bacha ishqidin qizig ‘ bo ‘lsa dimog ‘,
Ul tutsa muhona lahn ila har dam oyog ‘,
Bosh olsam oyog ‘idin kerak boshima dog ‘.*

G‘.S. Rub. 66

Lisoni ud – a. Ud tili, ud cholg‘usining ovozi:

*Uddek kuymakligim sharh et lisoni hol ila,
Nag ‘mada udung lisonin sehpardozi aylasang.*

N.Sh. 361

Loib (la‘b) – a. O‘yinchilik; la‘bu san‘at-o‘yinchilik hunari:

...Har o ‘yunchi zohir etgan chog ‘da la‘bu san‘atin.

B.V. “Qasida” 479-bet

(davomi kelgisi sonda)

